

Хороша О. І., Смоляк В. В.

Вінницький національний технічний університет
кафедра будівництва, міського господарства та архітектури

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПАЛАЦІВ СТИЛЮ КЛАСИЦИЗМ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

© Хороша О. І., Смоляк В. В., 2017

У даній статті досліджено історичні передумови та основні чинники становлення палацових комплексів стилю класицизм Східного Поділля кінця XVIII початку XX століття. Розглянуто особливості їх архітектурно-планувальних вирішень. Проведено архітектурно-просторовий аналіз палаців Східного Поділля. Визначено питання подальшого вивчення пам'яток палацової архітектури задля найшвидшого збереження.

Ключові слова: палац, маєток, фасад, планування, ордер, чинники, архітектурна пам'ятка.

Постановка проблеми

Дослідження та вивчення палаців в теперішній час все більше цікавить українських та іноземних науковців, дослідників та професійних реставраторів. Адже палацово-паркові маєтки Вінниччини є невід'ємною часткою архітектурної спадщини нашої держави. Вони зберігають у собі згадки про визначні події регіону, про життя значимих постатей української історії. Існуючі попередні дослідження окремих об'єктів потребують повної картини розвитку палаців стилю класицизм на Східному Поділлі. Адже дані архітектурні ансамблі та їх масштаби створюють значний матеріал для наукового аналізу. З плином часу проблема вивчення та збереження палацових комплексів постає все гостріше. Дане дослідження зможе поглибити та систематизувати існуючі історико-архітектурні знання, сприятиме збереженню і пристосуванню збережених палацових будівель та їх паркових територій до сучасних потреб.

Мета статті

Визначити характерні особливості палацової архітектури Східного Поділля в стилі класицизм періоду кінця XVIII початку XX століття. З'ясувати основні чинники виникнення палацового зодчества Східного Поділля та розкрити особливості їх архітектурно-планувальних вирішень, притаманних стилю класицизм. Встановити цілісну історичну картину забудови та розвитку шляхетських маєтків на Вінниччині.

Аналіз останніх публікацій та досліджень

До питання дослідження та вивчення палаців Східного Поділля у своїх працях та публікаціях зверталися такі наукові діячі, історики та дослідники, як Тимофієнко В. І. [1], Томілович Л. [10], Родічкіна О., Родічкін І. [11], Малаков Д.В. [2], Ізотов А.О. [8], Деніс М. Ф. [7]. Вагомий внесок у дослідженні палаців Поділля, і не тільки, вніс польський дослідник, бібліотекар Роман Афтаназі зі своєю 11-ти томною роботою "Історія резиденцій на давніх окраїнах Речі Посполитої" [4]. 10 та 9 томи цієї праці присвячені дослідженню палацового та садибного будівництва у межах сучасної Вінниччини.

Подібними за обраними об'єктами дослідження, проте інших регіонів України, є дисертаційні роботи О.Л. Михайлишин (1999), Н.С. Соснової (2003), Л. С. Шевченко (2003), Н.Я. Левкович (2004), Маланюк В. Я. (2007). Науковці досліджували палацово-паркове та садибне будівництво на Волині, Галичині, Київщині та Полтавщині. Це дало можливість робити певні паралелі з відповідними процесами, що мали місце на Східному Поділлі.

Виклад основного матеріалу

Наприкінці XVIII століття активізувалося палацове будівництво на подільських землях, які до 1792 року входили до складу Речі Посполитої [1]. Територіально це є межі сучасної Вінницької області. В умовах слабкої централізації влади, шляхетські магнати проводили незалежну зовнішню і внутрішню політику. Відносини з селянином, що на початку склалися на основі віддачі праці за право користуватися землею, поступово перетворювалися на власне панське господарство. Магнати, застосовуючи все нові форми оренди та служби, з часом повністю захопили землю і остаточно закріпили селян, її безпосередніх власників [2].

Саме ця соціально-економічна складова і визначила стрімке будівництво панських маєтків. В період моди на резиденції в глушині, часу правління Катерини II в Росії та Станіслава Понятовського в Польщі, активізувалося саме палацово-паркове будівництво, що зумовило досить розгалужену типологію об'єкта: від невеликої садиби до монументального палацово-паркового ансамблю. Чинними некоронованим подільськими королями стали Потоцькі. Великими маєтками володіли Грохольські, Ярошинські, Собанські, Четвертинські.

Соціально-економічна основа підкріплювалася географічними чинниками, які впливали на вибір місця розташування палацових ансамблів. Таким чином, обираючи положення архітектурного об'єкта, більшість садибно-паркових утворень зводилася на теренах сіл, за межами повітових міст та при в'їзді у населені пункти, що дозволяло магнатам не обмежуватися у розмаху та масштабах будівництва. Географічна складова, що впливала на розташування панських маєтків була додатковим свідченням могутності та престижу їх власників. Суттєву роль у підкресленні домінантного положення садибно-паркового комплексу в його планувальній структурі відігравали просторово-композиційні та візуальні зв'язки між палацовими та культовими спорудами [2].

До конкретного прикладу забудови з ідеєю зв'язку „палац-храм”, складові якого знаходились на одній осі, відноситься найімпозантніший представник раннього класицизму – палац Станіслава-Щесни Потоцького в Тульчині, що йменований Подільським Версалем (Рис.1).

Рис. 1. Палац Потоцького в м. Тульчин. Фото автора 2015 р.

Створений у 1782 році архітектурний ансамбль має центральний величний двоповерховий корпус, з'єднаний одноповерховими напівкруглими галереями з бічними флігелями (що своїми масштабами не поступаються головному палацу), формуючи своїми об'ємами простір величезного курдонера з клумбами та газоном [2]. Раніше центральна алея, яка сьогодні перетворена на вулицю, з'єднувала палац з костелом в центрі Тульчина. Це головна та композиційна вісь забудови – палац (символ влади правлячої) – костел (символ влади релігійної). Центральна будівля виділяється ефектною лоджією за ритмом десяти колон іонічного ордеру, які підтримують

антаблемент і парапет. Пілястри того ж ордеру присутні на бічних ризалітах та оперізують весь палац. Під парапетом головного фасаду поміщався надпис: «Щоб завжди був житлом для вільних та чеснотних» [11]. Центральні осі флігелів виділяються портиками з трикутними фронтонами. До маєтку входили парк зі ставками, театр, оранжереї, лазні, манеж, стайні, водограї, альтанки, скульптури та комплекс різноманітних будівель. Ліва перехідна галерея зруйнована, бічні флігелі потребують реставрації. Сьогодні палац використовується під училище культури.

Характерною особливістю садибного будівництва на Східному Поділлі було гармонійне поєднання головної будівлі та ландшафту, що визначали природні чинники забудови палацових ансамблів. Саме тому багато палаців розташовувалися на підвищеному рельєфі та на берегах річок або ставків, завдяки чому панували над місцевістю (Тульчин, Чорномин, Дашів, Муровані-Курилівці, Печера), чим визначали панорами населених пунктів. У гармонійному поєднанні архітектури та ландшафту, геометрично чіткі об'єми будівель, їх суворо симетричні та врівноважені композиції контрастно відтінялися мальовничими кронами листяних і хвойних дерев, густими кущами, квітковими клумбами [1].

Палац Потоцьких у Дашеві (1825) розташований в живописній місцевості над річкою Соб, яка утворює в цьому місті пороги. Ріка з мостом-греблею входили в композицію палацово-паркового ансамблю, який частково зберігся в західній його частині [10]. До складу маєтку також входили палац, конюшні, службові приміщення, каплиця, тераса-сад з видом на річку та кам'яною балюстрадою. Палац, виконаний у стилі пізнього класицизму, прямокутний в плані з центральним двоповерховим ризалітом та одноповерховими крилами. На головному фасаді палацу знаходиться замкнений тамбур з центрально-розташованим входом і терасою. На парковому фасаді палацу, який виходить на річку – відкрита 5-колонна лоджія, також з терасою на горі. Площини фасадів почленовані певним ритмом арокних та прямокутних віконних прорізів, горизонтальних тяг та карнизів.

По другому розділу Речі посполитої Поділля відійшло до Росії та була створена Подільська губернія. Ще до польського повстання 1830-1832 та 1862 років, під владою російських імператорів крупні магнати ще розбудовують палаци та парки. Великій концентрації землеволодіннями слугували і шлюбні поєднання панських шляхетних родів, так як родини Грохольських-Собанських [1]. Проте надалі деякі маєтки розділювалися серед чисельних нащадків, перепродувалися, чи переходили у руки російських поміщиків. Проте будівництво садиб та палаців на Східному Поділлі не зупинилося, а набуло інших рис, що тривало з початку XIX століття та до початку XX століття.

Кінець XVIII століття в Європі характеризувався пануванням в архітектурі стилю класицизм з притаманними йому античними формами, стриманими об'ємами, чіткими геометричними лініями та простотою в плануванні [6]. В Україні класицистична архітектура формувала під впливом двох течій - на схід з Петербурга та на захід – з Варшави [5].

Класицизм в Україні використовувався не тільки в монументальному будівництві, але й в садибній архітектурі середніх та дрібних поміщиків, хоч й мав у собі відбиток провінційності [3]. Широкому розповсюдженню його принципів сприяла близькість до українських народних традицій. Слідуючи класицистичним стильовим прийомам навіть вхід до сільської садиби трансформувалася у колонний портик із трикутним фронтоном [1].

По кількості палацових та садибно-паркових комплексів Східного Поділля значну частку становили саме споруди в стилі класицизм (Рис. 2). Така тенденція спостерігалася також у Волинському регіоні (згідно дис. О.Л. Михайлишин) та на Київщині (згідно дис. Маланюк В. Я.). Залучення до проектування й будівництва палацових маєтків відомих архітекторів обумовило високий якісний рівень архітектурно-просторових рішень. Більшість архітекторів та паркобудівничих були іноземного походження, а саме Жозеф Лакруа, Франц Боффо, Лоренц Гейдон, Іржи Стіброл, Д. Мікклер, Зеннгольц, Франтішек Томаєр.

Хронологічні межі становлення та розвитку класицистичних палацових будівель в Україні охоплюють 70-80-рр. XVIII століття (Тульчин, Вороновиця, П'ятничани, Серебринці, тощо), першу

половину XIX ст.(Нападівка, Антопіль, Чорномин, Дашів та ін.) та кінець XIX ст.– поч. XX ст. з поширенням неокласицизму (Немирів).

Кінець XVIII століття на Східному Поділлі відзначився зведенням найвизначніших палацових комплексів. Тоді розквіту набував ранній класицизм у всій своїй довершеності та величі, стриманості декору та лаконічності форми, симетричності об'єму та його композиційних частин.

Рис. 2. Карта Вінницької області з розташування палацових комплексів. Розробка автора

Зазнали змін існуючі замки-фортеці, які уже втратили своє функціональне оборонне значення, та модернізувалися у палаци (Іванів, Палац Холоневських, 1780 р.р.) [1]. Відповідно замково-палацовий комплекс П'ятничанах родини Грохольських перебудовувався у 1770 роках і являв собою палацовий ансамбль з симетричних, спадаючих до краю об'ємів, в центрі якого знаходився триповерховий головний корпус з боковими вузькими ризалітами, знизу з'єднаних колонадою. Вся композиція будівлі створювала вигляд розімкнутої підкови. Навколо палацу розростався розкішний парк з рідкісними видами дерев та рослин. Корпус та парк збереглися донині та експлуатуються під ендокринологічний диспансер (Рис.3).

Одним з найкращих палаців раннього класицизму на Східному Поділлі є ансамбль тих самих Грохольських у Вороновиці, пізніше куплений М.Ф. Можайським (Рис.4). Центром об'ємно-просторової композиції тут є триповерховий корпус з портиком спарених колон композитного ордеру, які опираються на аркаду. Прилягаючі бокові, дугоподібні в плані, двоповерхові крила закінчуються павільйонами під сферичними куполами. Ліпнина рослинного орнаменту покриває фриз парапету, що увінчує портик. Палац розміщений між широким парадним двором, оточений флігелями, службовими приміщеннями та великим парком-садом. В інтер'єрах палацу найкраще збереглися стелі у двох зала другого поверху з ліпниною на рослинну тематику, античними дівами в акантових листках та переплітаючими виноградними лозами.

*Рис. 3. Палац Грохольських у П'ятничанах
Фото автора 2016р.*

*Рис. 4. Палац Грохольських у Вороновиці .
Фото автора 2016 р.*

У формах раннього класицизму виконаний палац Чацького в Серебринцях (1770-1780 рр.). Оточений зеленим парком, біля широкої річки, піднятий на високий цоколь, через рельєф місцевості. Палац має геометрично чіткий двоповерховий об'єм з чотириколонним портиком корінфського ордеру на головному та парковому фасадах [5]. Високі вікна парадного поверху, підкреслені класичними сандриками та квадратними вікнами другого поверху, що відповідають їм. Парк був спланований, як і в П'ятничанах, паркобудівничим Д.Макклером. Споруда наразі не використовується та знаходиться в занедбаному стані.

На межі XVIII-XIX століть зводиться невеликий одноповерховий палац графа Михайла Тишкевича в селі Андрушівка. Споруда була чи не єдиним об'єктом, який у своїх класицистичних формах випадав з його характеристик – цегляний, складний у плані, асиметричний, складається з двох різних за часом об'ємів (так як зазнав перебудови) та високим цоколем. Основні два об'єми східної старої частини палацу, сполучені невисоким переходом, та на головному фасаді розчленовані колонами іонічного ордеру, на рівні другого поверху влаштовані декоративні ніші з наличниками [9]. Парковий фасад вирізняється півкруглим еркером, оформлений пілястрами іонічного ордеру з великими арочними вікнами. Нажаль, сьогодні палац – це залишки окремих стін.

На першу половину XIX ст. припадає зведення найчисленнішої групи палаців середньої величини на території Східного Поділля. Об'єми споруд стають більш чіткими та жорстко окресленими, композиція фасадів стає фронтальною, пластика – насиченішою, декор – багатшим, що притаманно зрілому класицизму.

Серед найвизначніша споруд цього періоду є палац С. Комара в Мурованих-Курилівцях, зведена на підгір'ї старого замку. Будівля триповерхова, зведена в 1805 році з чіткою осьовою композицією. Площини фасадів почленовані певним ритмом прямокутних віконних прорізів. Бічні ризаліти паркового фасаду відзначені невеликими пілястрами та балконами, центральний ризаліт – чотириколонний портик іонічного ордеру з трикутним фронтоном [1]. За рахунок особливостей похилого рельєфу на рівні першого поверху влаштовані галереї на стовпах та тераса із склепінчастим перекриттям оранжереї, що є своєрідним цоколем будівлі. Головний фасад являє собою також чотириколонний портик тосканського ордеру, що тримає трикутний фронтон. До палацового комплексу входили стайні, флігелі, що були розташовані посеред чудового парку. Сьогодні в приміщенні палацу помістилася місцева школа-інтернат (Рис. 5).

У палаці в Нападівці графів Пшилуських, 1820 року, фасади п'ятидільні, з трьома ризалітами. Бічні ризаліти на головному фасаді закріплені кутовим рустом та архітектурно підсилені аттиками, на площині яких розташовані ліпні гірлянди [8]. Колонні портики іонічного ордеру фіксують вхід

на головному фасаді та грановану напівротонду – на західному. Будинок цегляний, одноповерховий та прямокутний у плані. В теперішній час палац пустує та занепадає (Рис.6).

*Рис. 5. Палац Комара в Мурованих-Курилівцях
Фото А. Бондаренко 2012р.*

*Рис. 6. Палац Пишлуських в Нападівці
Фото автора 2016 р.*

На пагорбах, посеред парку над Бугом у селі Стрижавка розташовувався палац графів Грохольських, які володіли вищезгаданими П'ятничанами та Вороновицею. Це була геометрично чітка двоповерхова будівля з мезоніном, перед яким влаштований шестиколонний портик [4]. Проте будівля наразі не збереглася (Рис. 7).

Палац Свейковських у селі Печера, виконаний за зразком тутьчинського ансамблю, побудований біля порогів Південного Бугу, також не дійшов до наших часів. Збереженими залишилися лише каплиця та занедбаний парк (Рис. 8).

*Рис. 7. Палац Грохольських у селі
Стрижавка. Літографія Н. Орди 1871р.*

*Рис. 8. Палац Свейковських
у селі Печера [5].*

Цікаво вирішеним є палац Рудзьких у Біличині. На тлі одноповерхової рівної стіни виділявся чотириколонний портик корінфського ордеру, що визначав парадний вхід та антресольний поверх.

Великий палацовий ансамбль було створено Четвертинськими в Антополі в 1830 році. Двоповерховий палац зрілого класицизму з господарськими будівлями розташовувався посеред, гармонійно пов'язаних рельєфу та пейзажного парку. На фотографіях Р. Афтаназі спостерігається, що в 1914 році і сьогодні будівля має практично однаковий вигляд, лише зараз відсутні балкони на бічних ризалітах. У першій половині XIX ст. до основної будівлі прибудовані цегляні одноповерхові крила з коридорною системою планування, тому отримав П-подібний план і глибокий курдонер при головному фасаді [4]. Наразі плац слугує будинком-інтернатом (Рис. 9).

Більш камерно виконаний палац в Чорномині графів Чарномських, 1820 року (Рис.10).

Будівля в стилі зрілого класицизму шестиколонним портиком іонічного ордеру на головному фасаді, де в тимпані розташовувався родовий герб, і напівкруглим ризалітом з ротондою того ж ордеру – на парковому. Його здавна нарекли “Білим Домом”, завдяки північному фасаді, що нагадує резиденцію американських президентів. Палац на початках був двоповерховий, симетричний, з цоколем на косогорі та з підвалом. Пізніше палац був добудований з

західної частини флігелем. Фасади темно-жовтого кольору, усі пластичні декорації (гірлянди, маскарони, ліпнина) підкреслені білим кольором. У будівлі тепер функціонує сільська школа.

*Рис. 9. Палац Четвертинських в Антополі.
Фото автора 2014 р.*

*Рис. 10. Палац Чарномських в Чорномині.
Фото автора 2014р.*

Одним з малочислених зразків палацово-паркового монументального будівництва кінця XIX початку XX століття, в стилі неокласицизму, на Східному Поділлі можна вважати палац графині Щербатової в місті Немирові [6]. Розташований палац на місці старого класицистичної споруди діда графині, Болеслава Потоцького (архіт. Ф.Мехович), в якому проводилися знатні музичні вечори з європейськими знаменитостями та відомими гостями (Рис. 11).

*Рис. 11. Палац Б. Потоцького в Немирові.
Літографія Н. Орди 1874р.*

*Рис. 12. Палац графині Щербатової в Немирові.
Фото автора 2016 р.*

Новий палац, двоповерховий, з різними вирішеннями кожного з чотирьох фасадів (за проектом Іржи Стібрала), розміщений серед величезного мальовничого парку, започаткованого 1778 року та перепланованого в 1885 році паркобудівничими Зенгольцом та Е.Пінаертом ван Геером. Парковий фасад представлений чотириколонним портиком-терасою іонічного ордеру, які підтримують балюстраду по антаблементу. Головний фасад більш скромний з шестиколонним портиком того ж ордеру та трикутним фронтоном [7]. Сьогодні палац знаходиться в майже незміненому вигляді, на території маєтку розбудований санаторій (Рис. 12).

Найуживанішими ордерними системами в палацовій архітектурі класицизму кінця XVIII–початку XX ст. були іонічна (Тульчин, Андрушівка, Муровані-Курилівці, Нападівка, Стрижавка, Верхівня, Немирів, Чорномин) та корінфська (Серебринці, Біличин). Поодинокими є випадки застосування композитного (Вороновиця) та тосканського ордерів (П'ятничани, Хмільник, бічні флігелі палацу в Тульчині).

Найпоширенішою формою плану для палаців Східного Поділля був прямокутник – як широкий (Муровані-Курилівці, Чорномин та ін.), так і – видовжений (Немирів, Дашів та ін.). Горизонтальні членування площин фасадів, увінчані карнизами та поясами, русти, сандрики та підвіконні полицки формували характер зовнішнього декору.

Внутрішнє планування класицистичних палаців було симетрично-осьовим, як правило, анфіладним з парадною залюю центральної частині, рідше – коридорним з двостороннім розташуванням кімнат – у бічних крилах. У випадках, коли перший поверх був парадним і поділявся на офіційну (хол, вестибюль, бальний зал, салони, їдальня, більярдна та ін.) та особисту половини (спальні, будуар господині, дитячу кімнату), другий поверх вміщав апартаменти для гостей. В плануванні одноповерхових палаців на центральній осі будівлі знаходились парадні приміщення, а спальні, кімнати для гостей, ванни, гардеробні, туалетні кімнати розміщувалися по обидва боки споруди.

Висновки

1. В даній статті здійснено наукове дослідження історико-архітектурних особливостей палаців Східного Поділля кінця XVIII початку XX століття в стилі класицизм. Звертаючись до історичного контексту та опираючись на першоджерела, визначені та проаналізовані історичні етапи створення палацово-паркових комплексів.

2. На забудову палацових комплексів впливали соціально-економічні, географічні та природничі чинники, які визначали місце розташування, композиційно-просторовий образ та масштаби забудови об'єктів нашої архітектурної спадщини.

3. Палацово-паркове будівництво на Східному Поділлі відзначалося великим розмахом та мало свої істотні регіональні особливості. Період класицизму та його основні принципи сприйнявся магнатською верхівкою та народними масами, як творчий напрям з відтінком художніх традицій, етнографічного фактору та діяльності архітекторів даного часу.

4. Палаці періоду класицизм відзначалися монументальністю споруд, величністю ордерних систем, довершеністю форм, стриманими та симетричними об'ємами, спокійною колористикою, чіткістю геометричних ліній та простотою в плануванні.

5. Палацове будівництво періоду класицизм залишило висококультурні зразки архітектурної творчості видатних світових зодчих та справило значний вплив на становлення інших громадських та адміністративних споруд періоду кінця XVIII початку XX століття.

1. Тимофієнко В.І., Єрошев В.Ю. Українська садибна архітектура другої половини XVIII ст. – першої третини XIX ст. – К.: НДІТІАМ, 1993. – 44 с. 2. Малаков Д.В. По Брацлавщині: От Винниці до Тульчина. – М., 1982. – 173с. 3. Леонтьев Д. Архітектура України. Велика ілюстрована енциклопедія. – Веста, 2010. – 224с.:іл. 4. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej / Roman Aftanazy. T. 10 a. Materiały do dziejów rezydencji. – Wrocław, Warszawa: 1997-774s. 5. Овсійчук В.А. Класицизм і романтизм в українському мистецтві. – К.: Дніпро, 2001. – 448 с. 6. Історія української архітектури // Ю.С. Асе-єв, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін. / За ред. В.І. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.:іл. 7. Деніс М. Ф. Немирівський парк і палац: переплетіння долі/Микола Деніс Кн. 1: За Потоцьких - Строганових. – 2012, 316 с. 8. Архів Інституту «Укрпроектреставрація» А.О. Ізотов. Садиба Пишлуських. Історична довідка. Том II./ Ізотов А. О. // Київ.: Укрдніпроектреставрація, 2014 – 21 с. 9. Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР. – К.: Будивельник, 1985р – Т. 2. – 26 с. 10. Томілови Л. – В Кн.: Історичні садиби Вінницької області [Текст]: [каталог] / Людмила Томілович; Держ. служба з питань нац. культ. спадщини, НДІ пам'яткоохорон. дослідж. – К.; Чернігів: Деснянська правда, 2011. – 220 с., іл. 11. Родічкін І. Д. Старовинні маєтки України: Книга-альбом / І. Д. Родічкін, О. І. Родічкіна. – К. : Мистецтво, 2005. - 384 с.: іл.